

Lengyel András

AZ „UTÓVÉDHARCOS” LIBERALIZMUS VAKFOLTJA

Ignotus Pál gondolkodásának szerkezetéről

1

A magyar történelem ismétlődő fejleménye, hogy a személyiség védelmében föllépő szabadságideológia, a liberalizmus éppen akkor bizonyul elégtelennek, amikor a legnagyobb szükség volna rá: a diktatúrák küszöbén. Ez nem lehet véletlen, s nem is intézhető el azzal, hogy a szó gyöngébb, mint a nyers erő. A szó ugyanis, a tények tanúsága szerint, mielőtt letenné a fegyvert az erőszak előtt, már alulmarad egy másik szóval szemben. S éppen ez a vereség – a mozgósítóerő elvesztése – teszi védtelenné az erőszakkal szemben. Azaz a liberalizmus éppen azon a ponton veszti el meggyőző és így mozgósítóerejét, ahol a leginkább igaza lenne, s éppen a szabadság mellett nem tud jól érvelni, pedig éppen ennek gondolati igazolását igyekszik elérni. De kérdés, miből adódik ez. Miért nem képes meggyőző lenni a liberalizmus éppen akkor, amikor tényleg az van veszélyeztetve, amit ő véd? Elvileg sokféle válasz elképzelhető erre, az okot lehet keresni a külső tényezők alakulásában is. De valószínűleg célszerűbb, ha nem kívül, hanem belül, az érvelés szerkezetében keressük a magyarázatot. Azaz arra figyelünk, hogy mi az ebben az intellektuális pozícióban, ami lehetetlenné teszi a sikeres argumentációt. Vagy más oldalról megfogalmazva ugyanezt: mi hiányzik az érvelésből? Mi az ideológia szükségképpen vakfoltja, amelyre nem tud reflektálni, s így szabadon, védtelenül hagy?

2

A két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb magyar liberális publicistája minden bizonnyal Ignotus Pál (1901–1978) volt. Az irodalomtörténet-írás mint a *Nyugat* főszerkesztőjének, Ignotus Hugónak (1869–1949) a fiát és mint a *Szép Szó* szerkesztőjét tartja számon. Kétségtelen, jó szellemi pedigrével rendelkezett, a *Nyugat* nagy debatterének fiaként volt mit örökölnie, s József Attila szerkesztőtársának lenni is rangot adó életrajzi mozzanat. Szubjektív tisztességéhez sem férhet kétség – egyebek között a József Attila melletti emberi kiállása is tanúsítja ezt. Aki ismeri írásait, az tudja, egy önérzetes, de valójában szerény, az intellektuális tisztesség szempontjaira vitáiban is ügyelő ember volt. Az „ingerlékeny urbánus” besorolás sem alkatát, sem intellektuális pozícióját nem képes pontosan visszaadni. Szerkesztőtársa, József Attila mindenképpen pontosabb – s mélyebb. Ő, jellemző módon, a „lírikust” vette észre benne. „*Ignotus Pál barátomat régóta igyekszem meggyőzni arról, hogy nem az ő belső alakjára szabott ruhát visel, amikor abba a magatartásba, »szellemi énbe« öltözködik, amelyet irodalmi életünk közvéleménye oszt ki számára. Szó sincs arról, hogy alapjában véve publicista és kultúrpolitikus lenne – bár hát annak is megállja a helyét. Én őt inkább idealista lírikusnak látom; ideálja a racionalizmus, melyen oly*

heves szenvedéllyel csüng, hogy lehetetlen észre nem venni benne egy ősi irracionalizmus éltetőerjét.” (JAÓM III: 187.) Nem azt mondja ez a jellemzés, hogy Ignotus Pál költő volna, hanem csak azt, hogy beállítódása a természetes, teória által el nem nyomott, meg nem regulázott szubjektivitás jegyeit mutatja. „*Ignotus Pál éles ésszerűséggel dolgozik, ujja-hegye keményen fogja meg mindig az ideális tárgyát, a fogalmat, de szétmorzsolja, ahogy például a liberalizmus fogalmát szétmorzsolta, hogy így aztán liberalistának vallhassa magát [...]. Ez pedig lírikusra jellemző.”* (Uo. 187.) Ez a jellemzés, ha filozófusról volna szó, meglehetősen kritikus vélemény volna – létében vonná kétségbe a jellemzettet. Egy publicistánál ez a „*fogalmakat szétmorzsoló*”, „*lírikus*” attitűd azonban amennyire hiba, annyira erény is; ez nála az eszmény melletti kiállás őszinteségének, érzelmi megalapozottságának igazolása. Az ilyen „lírikus” hiszi, amit mond, meggyőződésének ad hangot, s a szövegekből kirajzolódó „kép” bemozgása (amelyről József Attila is beszél) csak az érzelmi modulációt képezi le. A cikkekben tehát nemcsak egy doktrína jelenik meg, hanem az ahhoz való aktuális és személyes viszony is. S ez szempontunkból különösen tanulságos, mert olyasmit is tanulmányozhatóvá tesz, amit egy tiszta teória elemzése közvetlenül nem mutathatna meg.

Ignotus Pál 1901-ben született, s ez az időrendi tény két dolgot mindjárt nyilvánvalóvá tesz. Tizenhét-tizennyolc éves volt, amikor 1918–19-ben fölfordult a világ, elég „érett” tehát ahhoz, hogy szocializációja meghatározó rétegét még mindenképpen a dualista Monarchia viszonyaiból származtathassuk. De elég fiatal ahhoz, hogy pályája igazában 1919 utáni pálya legyen – azaz a liberalizmus szempontjából defenzív, „utóvédharcos” periódus terméke. Mindkét mozzanat fontos. Az első azért, mert jelzi, jó forrásokból (egyebek közt apjának végig gondolt nézetrendszeréből) táplálkozó nevelődés volt az övé. A második pedig azért, mert jelzi, ennek a liberalizmusnak már központi eleme az értékvédelem és a veszélyekre való folyamatos reagálás kényszere. Azaz ez a liberalizmus már fölvetett magába sok olyasmit, ami a tiszta teóriában nem vagy csak latensen lett volna jelen. Mindenekelőtt megjelenik benne a szabadság veszélyeztetésére való reagálás követelménye. Ez a liberalizmus tehát már nem „naiv”, már reflektáltan kénytelen korlátozásának, sőt felszámolásának lehetőségére.

3

Ha leszámítjuk a József Attila-kutatás érdeklődését, halála óta Ignotus Pál voltaképpen kétszer került előtérbe. A rendszerváltás körüli időkben (ekkor ő is, a *Szép Szó* is bizonyos aktualitással bírt), s pár éve, amikor már érezhetővé vált a „rendszerváltás rendszerének” válsága. Mögötte mindkétszer kitapintható Bozóki András aktualitások vezérelte érdeklődése. Olyannyira, hogy az ifjabbik Ignotus publicisztikáját is egy viszonylag terjedelmes kötetben ő adta közre. (JEGYZETEK A SZABADSÁGRÓL. Vál., szerk. és az előszót írta Bozóki András. Gondolat, 2010. 436 o.) Az aktualizálás szándéka különösen e kötetnél vehető jól észre, hiszen ez, miközben közreadja a publicisztika egy, ma is megszólalónak, beszédesnek érzett tömbjét, kísérőtanulmányként voltaképpen egy régi értelmezést, egy korábbi kutatási fázis eredményét közli újra. Szimptomatikus ugyanakkor, hogy ez a példafelmutatás különösebb érdeklődést nem váltott ki – eltűnt a könyvek áradatában. A könyv tehát egyszerre az aktualizálás és az aktualitásvesztés dokumentuma. Közvetlenül, úgy látszik, nem hat, rációfól a reményekre. Azaz a liberalizmus hagyománytörténetében ismét törés észlelhető – alighanem összhangban azzal, hogy a rendszerváltás ideológiai

motorjaként működő liberális párt időközben maga is megszűnt. A hatékonyságvesztés ténye nem is tagadható.

Ez a kötet azonban, ha mint aktuális és példamutató publicisztika nem is hat, megértési lehetőséget kínál egy nagyon is lényeges problémához. Megmutatja a szabadság értékvesztésének belső, immanens okait. A szabadság nem hatékony, de folyamatosan újratermelődő tematizációjának paradigmatiszta történeti esetét. S ilyenként kicsit mai érvelési stratégiák lehetőségeit is előre jelzi.

4

A cikkek, amelyekre figyelniünk kell, a harmincas években születtek. Ez az évtized a válságok évtizede, elején a gazdasági világválsággal, végén a II. világháború kitörésével – s Ignotus Pál emigrációba kényszerülésével. A krízishelyzet tehát csaknem folyamatos volt, de tudni nem lehetett, mindebből mi lesz. Sejtések és várakozások irányították a tollakat, s igazából csak utólag derült ki, mindezekből mi igazolódott be.

Egy utólag, sok évtized távlatából készített válogatás természetesen homogenizál – úgy válogat, hogy a válogatás mintegy az „igazolt” szövegeknek adjon új életet. Ezt tudva is figyelemre méltó Ignotus Pál hajdani teljesítménye. Érzékeny megfigyelőnek, jó veszélyérzékűnek bizonyult. Sok mindenre fölhívta rendszeres olvasói figyelmét.

Már 1929-ben, Csathó Kálmán egyik önkéntelen elszólását magyarázva, a magyar „úri” társadalom egyik alapjellegzetességét mondta ki. *„Csathó Kálmán nem menti a panamát, hanem glorifikálja. Annak sem a produktív fajtáját, hanem azt, amit [...] speciálisan magyarnak nevez. Azt, amelyből nem Szuezi-csatorna támad, nem és nem csikágói felhőkarcoló, hanem állameszmévé avanszált poshadtság és tehetetlenség, albániai életöröm, szaharai nyugalom. Azt, amelynek jelszava a »kérlek alássan«, és részesít az előnyben mindenkit, akit magával egyenrangúnak, tisztességes úriembernek tart. Azt, amely »azok közt van divatban, akik első látásra fenntartás nélkül tegezni szokták egymást.«*” (46.) Ez a diagnózis, látszólag, csupán egy mentalitástörténeti fejleményt regisztrál, az „úri” kaszt belső szolidaritását. Valójában jóval többről volt szó, egy habitus társadalom- és politikaalakító dinamikájáról. Ekkor, 1929-ben persze még Ignotus Pál is csak e panama improduktivitását hangsúlyozta, s nem is kereste az okát. De jó érzékkel fölfigyelt rá. Nem egészen egy évtizeddel később, 1937-ben, nagy, áttekintő tanulmányában, *A TÁRSADALOM ÉS AZ URALKODÓ SZELEM* címűben (79. kk.) már a közvetlen politikai applikációkat is pontosan írta le. *„Úri társadalmunk az ellenforradalmi eredetű antiliberális kurzus óta elfordult a szabadságeszméktől, de egy ideig továbbra is büntudatos nyugtalansággal nézett nyugat felé, maga is időszzerűltennek érezve maradiságát. Az olasz fasizmus, majd sokkal nagyobb mértékben a német náciizmus győzelme azonban eloszlatta kételyeit, és abba a hiedelembé ringatta, hogy szabadságellenes retrográdságával, támadóvá kiélezett maradiságával voltaképpen egy »új világot«, egy a mainál szociálisabb és haladottabb társadalmi rendet alapoz meg. A pénztelen alurakat, főként pedig állástalan, kenyértelen fiatal korosztályait, megbűvölte a forradalmi hangletéssel és szólamtárral felélesztett feudális irány, mely erőszakoltan történelmies külsőségeivel és »tekintélyi« elveivel kielégítette úriságuk lelki szükségletét, de szociális lelkiismeretüket is megnyugtatta, elhithetvén velük, hogy a parádés tömegfelvonulásokon, zászlós-jelvényes tömörüléseken, munkatáborokon és politikai szavalókórusokon át »feloldódnak a népi sorsközösségben.«* A »vér és rög« német misztikumának turánosított változata, a szenvedélyes antiszemitaizmus fajvédő hangszerelese ugyan-csak megtette a magáét.” (86. k.) Diagnózisa a „horoghereztes lenyomatú eszmekör térhódítá-

sá”-ról most is pontos. Magát a kurzust is pontosan, változásait és maradandóságát egyaránt megmutatva érzékelte. *„A kurzus tizenhét év alatt annyiszor változtathatta formáját, mint a szabadságmozgalom évszázadok alatt. Láttuk vad tombolását »kilengések« alakjában 1920-ban, s láttuk, mint szerelte le a kilengésekkel együtt a »népi« törekvéseket is, melyek azoknak jogcíméül szolgáltak. Láttuk, mint oszlatta szét a reformok vágyálmait, [...] s láttuk, mint halkította bele őket a középnevesi középutasság konszolidációjába. Láttuk csizmás képviselőinek gyarapodását és elhulltát, láttuk alkudni kisüsttel és megalkudni nagytőkével. Láttuk földosztást ígérve nagybirtokot szanaszáltni, a sógor-koma gazdálkodás eltörlését ígérve újabb meg újabb atyafiságos és pártpolitikai kiváltságokat osztogatni, titkos szavazást ígérve nyílt szavazást rendezni. Néha liberálisabb, néha szociálisabb kormányzást ígért: a liberalitást főként a régi úri és főúri pozíciók visszaszerzésével és körülbástyázásával, a szociális gondoskodást pedig a vélemény- és munkásszabadság fokozott elnyomásával, »zárt számmal« és »egy kézzel« gyakorolta. [...] a kurzuslehetőségek két véglete közül még aránylag az úri és főúri változat bizonyult a társadalom egyeteme számára tűrhetőbbnek: a »népi« változat az urakat és főurakat csak önérzetükben sértette, előjogaikban annál kevésbé, a népre viszont rázúdította az alurakat, s ezek rajta álltak bosszút amiatt, hogy felsőbb osztályokkal szemben képtelenek voltak komoly reformokra telő engedményeket kicsikarni.» (79. k.)* S pontosan látta azt is: a kurzus, *„lényege a reakció – vagyis visszahatás. Nem is a proletárdiktatúra ellen, hanem az antibolszevizmus ürügyén az ellen a többszázados szellemi fejlemény ellen, amely a nemesi alkotmányvédelemtől és a felekezeti türelem eszméjétől a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség elvén át egészen a Duna menti államszövetség, a teljesen demokratikus állami és közületi igazgatás, a kisembereknek kedvező mezőgazdasági és adópolitika, a messze ható közegészségügyi, közoktatásügyi és szociális gondoskodás megannyi követeléséig vezetett. A kurzus: visszahatás a szabadság ellen. Még inkább annak tágabb, szociálisabb és európaibb értelmezése ellen. A kurzuson belül különböző erők vetélkedhetnek és váltogathatják egymást; de a kurzus uralkodik Magyarországon».* (80.)

A korszellem nemzetközi trendjeihez is igazodó fejlemények kipécézéseiből, fasizmus- és náciizmusellenes replikáiból szép gyűjtemény lenne összeállítható. Ez azonban itt s most főleg munka lenne – ez az ideológiakritikai gyakorlat Ignó Páltól az evidenciák közé tartozik. Teljesen egyértelmű, hogy a „*fasiszta lélektaposás*” (59.) kritikusa, harcossal szembe volt – s ebben igazán evidens. Teljességgel visszaigazolódott.

5

Izgalmasabb kérdés, hogy milyen szabadság- és demokráciaeszmény húzódik meg diagnózisai és kritikái mélyén. Meghatározásai, nem filozófus, hanem publicista lévén, csak hozzávetőlegesek, de a lényeg így is kiderül. Sőt előfeltevései talán éppen így válnak igazán megragadhatókká.

Demokrácia és szabadság összetartozása, számára, megint csak evidens. A DEMOKRÁCIA FELADATA című, 1936-ban írott cikke szerint, amely a valamennyi demokráciára jellemző közös jegyeket keresi össze, az első demokráciakritérium a szabadság. *„Az egyik közös jellegzetesség: a személyi szabadságnak viszonylagos nagysága, nemcsak a szigorúan vett magánélet területén, hanem – ami ettől lényegesen elválaszthatatlan – a közéletben is. Demokratikus állam polgára szabadon fejtheti ki véleményét szóban, sajtóban; szabadon alakíthat pártot, egyesületet, szakszervezetet, szabadon bírálhatja a hatalmat és az érvényben lévő rendelkezéseket.»* (76.) Ez a meghatározás persze meglehetősen általános előírás, s a „*viszonylagos nagy-*

ságra” való utalással némileg ezt is elbizonytalanítja. Valamiféle kompromisszum sejtelve dereng a háttérben. Ezt a képet egy másik cikkében (A LIBERALIZMUS HÁZI REFORMJA), ugyancsak 1936-ban, árnyalni igyekezett egy distinkció bevezetésével. Egy, a liberalizmus fogalmát közelítgető érvelés közben egyebek közt ezt írta: „láttuk, hogy bizonyos fokokig és bizonyos értelemben a liberalizmus igenis gazdasági liberalizmust jelent (például a kiváltságosztogató álkollektívizmussal és a lényegéből kiforgatott tervegzádkodással szemben) – viszont nem jelent mindig és minden ponton »politikai« és közigazgatási liberalizmust (vagyis nem jelenti azt, mintha a liberális állam köteles volna megadni a szabadságjogokat saját gyilkosai számára is). Különböztessük meg tehát egymástól a lényegbeli, a »szubsztanciális« liberalizmust és a működésbeli, a »funkcionális« liberalizmust. Az előbbi arra irányul, hogy politikában, gazdaságban, az élet minden területén minél teljesebbé tegye az emberi személy önrendelkezését, az utóbbi egyes politikai, gazdasági stb. szervek és berendezések szabad működéséből áll. Mondanunk sem kell, hogy mi a »lényegbeli« liberalizmusnak vagyunk hívei, a működésbelit csak eszközként fogadjuk el – ott, ahol célravezető eszköz”. (69.) Ez a distinkció a szerző saját jegyzete szerint (70.) Mannheim Károly egyik megfontolására megy vissza, s racionalitáskritériumnak is tekinthető. Kétségtelen, mély tapasztalat áll mögötte, a demokráciát „demokratikusán” megsemmisítő antidemokrácia, a náciizmus németországi diadala. Ennek ellenére úgy látszik, ez a megkülönböztetés József Attilának a fogalom „szétmorzsolására” tett megjegyzését igazolja. Nagy kérdés, lehet-e „lényegbeli” liberalizmus az, ami „funkcionálisan” nem az? Felfüggeszthető-e a szabadság az intézményes szabadság égisze alatt? Ezek a kérdések messzire vezetnek, de megtévesztők. Ignotus Pál szabadságesezménye ugyanis éppen ezáltal válik jól értelmezhetővé. Őt a liberális, szabadságkövető habitus megléte foglalkoztatta, nem az instrumentalizálás. Ugyanakkor érdekes, s mindenképpen a szerző szubjektív becsületességét mutatja, hogy nem tagadja el a szabadságideológia, a „liberalizmus” gazdasággal való érintkezését sem. (Más kérdés, sőt lényeges kérdés, hogy ennek az összefüggésnek a mibenlétére csak példákkal utal, a maga teljességében nem beszél róla.)

A szabadságnak ez a habitusba helyezése, ez az esszenciális fölfogás akkor is tetten érhető, amikor A DEMOKRÁCIA FELADATÁ-RÓL értekezve a második, minden demokráciára jellemző közös jegyet veszi szemügyre. „A másik közös jellegzetesség – írja itt –: a parlamentarizmus, melynek lényege az, hogy az állampolgárok közössége szabályosan visszatérő – vagy esetleg a szabályosnál sűrűbb, de sohasem ritkább – időközökben revideálhatja saját véleményét, kicserélheti azt a garnitúrát, amelyre a törvények hozását és a kormányzat irányítását bízta.” (76.) Ez a tézis, önmagában, nem különösebben váratlan, s nem is okoz meglepetést. De Ignotus Pál ezt a kritériumot megint a „lényegbeli” szabadságesezmény felől értelmezi tovább: „A többségi elvnek a demokratikus felfogás szerint csakis annyiban van értelme és jogosultsága, amennyiben meghagyja a lehetőségét annak, hogy emellett a kisebbség is kifejezésre juttassa véleményét, érvényesítse befolyását, és – ha a közhangulat ilyen irányban módosul – a legközelebbi választásig esetleg többséggé is növekedhessék. Ha az egyszeri többség saját akaratát egyszer és mindenkorra szóló és megfellebbezhetetlen nemzeti akaratnak nyilvánítja, és ha azt a csoportot, amelynek kezébe a hatalmat helyezi, a törvény és a kormányzat bírálhatatlan kútféjévé avatja – ez ugyanolyan kevéssé nevezhető demokratikusnak, mint hogyha ugyanezt egy jól felfegyverzett kisebbség követi el. Az agitációs szabadság nélkül elrendelt népszavazásnak semmi köze a népakarathoz, a demokráciához.” (76.)

A demokrácia kritériuma így implicite a demokratikus, azaz szabadságvalló habitusok uralma lesz. Hogy a szabadság érvényesüléséhez a szabadság eszményének elköte-

lezett emberek szükségesek, természetesen nem is vitatható. De kérdés, megszületik-e ez magától, s ha igen, fönnttartható-e pusztá automatizmusként? Esetleg valami mélyebb s külső meghatározottság is belejátszik az eszmény megképződésébe és fönntmaradásába, s érvényesülését is külső s mélyebb ok vagy okok akadályozzák meg?

Egyáltalán: miért nem lesz mindenki elkötelezett a szabadság ügyének?

6

Ignotus Pál tisztában volt vele, hogy a liberalizmus ellen fölhozható érvek egyike gazdasági, s itt nincs minden rendben. Ezt a problémát azonban érthető, de önáltató módon igyekezett a múltba utalni, már nem élőként kezelni. Elismerte: „*A manchesteri liberális iskolának alapvető tévedése volt, hogy egynek vette a személy szabadságát a magántulajdon szabadságával, megfeledkezvén arról, hogy ez a szabadság rabság lehet annak számára, akinek sem földje, sem gyára, sem pénze. Rabság, mely persze mérhetetlenül szabadabb és emberibb annál a rendi rabságnál, melynek helyébe lépett, s annál az »új-rendi« rabságnál, amelynek a helyet azóta több országban átengedte, de mégis rabság.*” (66.) Kérdés, helytálló-e a „rabság” ilyen fokozatokba sorolása, vagy ez csupán a fejlődéselv pusztá logikai derivátuma? De a lényeg mégsem ez, a lényeg az, hogy itt mégiscsak kimondódik az összefüggés a szabadság és a kapitalizmus között, s ez az összefüggés nem föltétlenül problémátlan. Ez megint a szerző szubjektív tisztessége mellett szól.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezeket a problémákat túlzottan könnyen engedi át a múltnak, s úgy kezeli, mintha ezek már nem lennének élő problémák. A szabadságésmény tehermentesítését a liberalizmus „reformjával” igyekszik elérni. Ennek egyik – hangsúlyos – megjelenése A LIBERALIZMUS HÁZI REFORMJA című, 1936-ban írott cikkében lelhető föl. Szerinte, ahogy a cikk második fejezetének címszerűen megfogalmazott tézisondata ki is mondja: „*A liberalizmust szociálissá kell tenni.*” (66.) S érvelését a „manchesteri” liberalizmus kritikájára építi föl: „*Ki nincs ezzel tisztában ma már? Ki nem tudja, hogy más a gazdasági liberalizmus és más a valódi liberalizmus, mely utóbbinak legfőbb biztosítéka a szabad sajtó, a szabad gyülekezés, a szabad szervezkedés, a demokratikus népképviseleti rendszer?*” (66.) S e – retorikus – kérdések fölvetéséből indul érvelése tovább: „*sehoh nem történt annyi a liberális kapitalista gazdaság szociális irányú megjavítása irányában, mint a legliberálisabb hazákban: Angliában, Belgiumban, a skandináv királyságokban, az osztrák köztársaságban, a weimari német birodalomban. És az antiliberális reakció elsősorban éppen a szociális berendezkedéseket igyekezett a föld színéről eltüntetni – ki ne emlékeznék a német »nemzetiszocialisták« heves agitációjára a »népjóléti állam« ellen? Ténylegesen nincs ma úgyszólván egyetlen ember sem, aki a manchesteri értelmezésű liberalizmushoz fenntartás nélkül ragaszkodnék, nincs, hacsak nem éppen az immár aktuális pártbeli elhelyezkedésük szerint is bevallottan antiliberális nagytőkések közt.*” (66.) Ebben az érvelésben sok az igazság, s ezen az sem változtat, hogy a szereplőket (a nációkat is, a nagytőkéseket is), más-más értelem-ben ugyan, de kicsit szabadon kezeli. (Máshol – vö. például 109. – ő maga hívja föl a figyelmet arra, hogy a nációk, propagandájukban, hideget, meleget egyszerre fújtak, s a szegények megsegítése mellett is szónokoltak.) A lényeg persze itt is az: személyes liberalizmusésménye a szociális liberalizmus volt. Ezért, vélhette, rosszhiszeműség a manchesterizmussal azonosítani a „gyakorlati liberalizmust”, „*hát még a lényegbeli liberalizmust, az eszmeit!*” (66.)

Ignotus Pál gazdaságpolitikai elképzelései, mint egy másik cikkéből (A DEMOKRÁCIA FELADATA) kiderül, alapvetően pragmatikusak voltak – számára a meghatározó kritérium

itt is a demokrácia szempontja volt. A „gazdasági demokráciá”-ról (amely szerinte a harmadik, minden demokráciára jellemző közös kritérium) úgy vélte: *„Ennek alapelve egyformán érvényesülhet a viszonylag individualisztikus vagy a viszonylagosan kollektivistikus gazdálkodás keretében. Mert sem teljesen individualisztikus, sem teljesen kollektivistikus gazdálkodás nincs ma sehol a világon. Mennyire kell, illetve mennyire szabad a nemzeti jövedelem növelése és a jövedelemeloszlás nivellálása érdekében a központi hatalomnak a gazdasági életbe beavatkoznia? Ezt olyan célszerűségi megfontolásoknak kell eldönteniük, amelyeknek taglalása nagyon messzire vezetne.”* (76. k.) Ez a pragmatizmus, mint előzetes hozzáállás, alighanem el is fogadható. S az a demokratikus kritérium is akceptálható, sőt akceptálandó, amelyet egyedüli szempontként vet föl: *„semmiféle előnyt vagy hátrányt nem jelenthet senki számára, ha egyik vagy másik párthoz, felekezethez, származási közösséghez tartozik. Minden olyan okoskodás, amely akár a földhöz, akár más gazdasági javakhoz való jogot azon a címen kívánja egyes rétegek, családok avagy ezeken belül esetleg az elsőszülöttek számára biztosítani, hogy ezek »megbízhatóbbak«, »nemzetfenntartóbb«, »történelmibb«, »tősgyökeresebben« nemzeti és népi elemek másoknál – homlokegyenest ellenkezik a demokratikus felfogással; s ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy nagybasák vagy kisbasák, főúri oligarchiák vagy hitbizományos paraszt-pretoriánusok, előkelő főnemesi kotériák vagy kevésbé előkelő »szövetkezeti« ügynökökből összetoborzott érdekszövetségek részére kívánnak-e privilégiumokat biztosítani”.* (77.)

Az elv, amely itt megfogalmazódott, szervesen és logikusan következik a szerző szabadság- és demokráciaeszményéből, s az ellenkezőjét csakugyan nem lehet demokratikusnak mondani. De kérdés, kimeríti-e szabadság és kapitalizmus valóságos összefüggéseit ez az elv? Vagy éppen elfedi a lényegét, s így elfedi az ismétlődő antidemokratikus késztetések tényleges okát és mechanizmusát?

7

Az antidemokratikus, privilégiumképző akarat mint habitus a tapasztalatok szerint folyamatosan jelen van a történelemben, s ez a magatartás-kondicionáló habitus, ha nem is mindig, időről időre meglehetősen széles körűvé válik. Miért? S hogyan? Valamiféle „örök” antropológiai állandóról volna szó? Valószínűleg történeti fejleménnyel állunk szemben, hiszen időben és térben változó mértékben és formában nyilvánul meg. De a jelek szerint nagyon erős lehet ez a késztetés, ez a habitussá szerveződő közös tapasztalat, hiszen – mint a konkrét példák sora jelzi – a privilégiumokért cserébe az emberek a „hűbéri” függést, azaz a személyes szabadság, az emberi autonómia nyilvánvaló korlátozását, sőt de facto elvesztését is vállalják. A magyarázat, rövidre fogva, úgy hiszem, itt a kapitalizmus, közelebről s mindenekelőtt a félperiferiális kapitalizmus reáltörténetében rejlik.

A „magántulajdon szentsége”, amely a tőkeviszony érvényesülésének sine qua nonja, csakugyan szent elv azok körében, akiknek van magántulajdonuk (tőkéjük). De akiknek nincs vagy csak nagyon korlátozottan van, azok ennek hiányát élik meg élményként, s a hiány – a valamitől való megfosztottság élménye – frusztráló. Nem pusztán lehetőségszűkítő, de deformáló is. Márpedig a tőkeviszonynak való személyes alárendeltség személyi és csoportszinten is kijelöli azokat a lehetőségeket, amelyekkel élve ezekhez a javakhoz hozzá lehet férni. A tőkeviszony strukturáló tényező, s más-más strukturális helyet jelöl ki a résztvevők számára. S ez nemcsak az (anyagi) javakhoz való hozzáférést szabályozza, de az e helyzetre való reagálás módját is. Minden ellenkező mai vélekedés ellenére nem az anyagi javakból való részesedés mértéke, a „szociális” helyzet alakítja

ki a lehetséges válaszokat, a közös tapasztalatokat, amelyek habitussá szerveződnek, hanem az a *szociokulturális dinamika*, amely a tőkelogika gazdaságon kívüli egyetemes érvényesüléséből fakad. Ez pedig per definitionem irracionális – a racionalitás álrühájában. A „gazdasági racionalitás” maga az egyetemessé tett tökéletes irracionális – mindennek a profitmaximálás alá rendelése. S ez az irracionális, miközben érvényre jut, nem enged hozzáférni saját lényegéhez, „fejre állítja”, megfordítja a világot – legalábbis a hétköznapi gyakorlat szintjén.

A szabadságellenes, privilégiumokba menekülő erők is strukturálisan meghatározottak. A tőke ellentmondásos dinamikája jelöli ki helyüket, s teszi őket frusztrálttá, majd ismétlődő tapasztalatok formájában fordítja őket szembe mindazzal, ami számukra mint e helyzet „oka” jelenik meg. (Itt e dinamika fegyvelmezőjéhez való alkalmazkodás sikertelenségeivel éppúgy számolni kell, mint „varázstalanító”, kiüresítő, romboló szerepének személyiségalakító hatásával.) A tőkeviszony racionális elemzése azonban túl nagy feladat ahhoz, hogy egy alávetett helyzetű, kiszolgáltatott réteg megbirkózhassék vele, miközben érvényesülésének – jól-rosszul értelmezett – jeleivel nap mint nap találkozik. A kapitalizmus, kivált félperiferiális formáiban, óhatatlanul kitermeli a frusztráltságot, s „megoldására” csak saját irracionális racionalitásait kínálja föl. Márpedig krízishelyzetekben a válságból való kijutás igénye és késztetése nagyon erős. A szabadságellenessé váló érzület fölszámolása pusztán verbális ráolvasással, az eszmények fölmutatásával és számonkérésével nem megy – csak a társadalmi *emancipáció* gyakorlata és élménye az, amely visszaszoríthatja. A habitussá szerveződő, ismételten megerősített érzület s tapasztalat azonban nem analitikusan, nem a társadalomtudományok eredményeit hasznosítva, hanem saját külön dinamikája szerint, szelektíven választja meg azokat az ideológiákat, amelyeket a szociokulturális tér fölkínál neki, s amelyekbe reményeit helyezheti. Márpedig a kései kapitalizmus, belső törvényszerűségei révén, már mindenféle, köztük mélyen emberellenes, szabadságkorlátozó s nyilvánvalóan irracionális nézeteket is fölkínál. Nagy a „piaci” választék, egy hosszú történeti folyamat valamennyi régi és új „eredménye” rendelkezésre áll. Indulatokat megszerző ideológia lehet a „zsidók” kiszorítása és a „zsidóvagyon” megszerzése éppúgy, mint a természettudományokra (rosszul) hivatkozó „fajtisztaság” eszméje, a „nemzeti szolidaritás” leszűkítő és kirekesztő értelmezése – vagy bármi más, ami fegyverként forgatható. A logikai konzisztencia vagy akár csak a retorikai koherencia is mellékes, „nem játszik” – ezek hiányával érvelni sem lehet ellenük. A fő az, hogy az ilyen ideológia oppozícióként szembefordítható legyen azzal, ami van, s aminek dinamikája – a társadalom camera obscurájában – megnyomorító erőként mutatkozik.

Amagyar történelemben ezeket a fejleményeket több körülmény külön is felerősítette. Mindenekelőtt hosszú társadalomtörténete van a deklasszálódásnak, s éppen annak a rétegnek a története ez, amely korábban privilegizált „vezető” réteg volt. Ennek a rétegnek – az „úri” vagy „történeti” középosztálynak – sem materiális lehetőségei, sem mentális kondíciói nem tették lehetővé az új viszonyokhoz való sikeres alkalmazkodást – így folyamatosan pozícióik és lehetőségeik egyre szűkülő „átmentésére” kényszerültek. Ahogy lehet alapon. S ezt a „rangos”, mintaadó réteget az alsó rétegek – úgy, ahogy lehetséges – „fölemelkedése”, a középosztályi lét kiszélesedése is folyamatosan gyarapította. Egyre bővülő körben az „úri” habitus, még hozzá a helyzetét bárhogy, akárhogy konszolidálni akaró, revánsot venni igyekvő habitus lett a minta – s a társadalmi (kivált pedig az emberi) *emancipáció sikertelenségei* ismételten s visszamenőleg is ezt a mintát erősítették meg. Márpedig a félperiferiális viszonyok közt az egyes ember reakcióiban

egyésül a félperiferiális helyzet valamennyi lényeges negatív eleme. A lemaradottság és a kiszolgáltatottság tapasztalata, a „racionális” (bár nem erkölcsös) kitörés esélyének előtérbe kerülésével. Az pedig, hogy mikor mi a „racionális”, már kontextusfüggő. Nem az absztrakt eszmények (s a távoli jó reménye), hanem a megélt kiszolgáltatottság föl-számolásának erős igénye választja meg, illetve választja ki a lehetőségek közül.

Summa summarum: a szabadságellenes, privilégiumokra törekvő habitus maga is történeti fejlemény.

8

Ennek a habitusnak a létét Ignotus Pál csak mint „érthetetlen” s egyben amorális fejleményt érzékelte. Nem vette, valószínűleg nem is akarta észrevenni, hogy itt nem pusztán valami szimpla emberi gyarlóságról, „értelemnélküliségről”, hanem mélyebb történeti meghatározottságokról van szó.

Pedig magát a történeti fenomént, ha nem is teljes körűen, de jól írta le. A TÁRSADALOM ÉS AZ URALKODÓ SZELLEMEK című, hajdanán az „urbánus” *Szép Szóban* megjelent tanulmánya (1937) úttörő írás, s olyan magyar társadalomtörténeti képet vázol föl, amellyel csak a „népi” Erdei Ferenc negyvenes években írott, meghatározó jelentőségű társadalomtörténeti vázlat (A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT. *Valóság*, 1976. 4. és 5. sz.) vetekszik. A nézőpont a két tanulmányban különbözik, szerzőnk „polgári”, Erdei „parasztpolgári” nézőpontból vet számot a lényegesnek vélt fejleményekkel. S ez hangsúlyeltérésekkel jár – igazában együtt érdemes őket olvasni, az összkép úgy plasztikusabb. De szimptomatikus, hogy a magyar társadalomfejlődés (egyébként máig és sokszor vitatott) kettős szerkezetének felismeréséig mindketten eljutottak. Ignotus Pál például (nem előzmények nélkül, de) jól mutat rá az úgynevezett középosztály sajátos duplikálódására. Egyik gondolatmenete zárásaként mondja ki: *„Így alakult ki egymás mellett két középosztály, egy »történelmi« s egy »polgári«; az előbbi főként közhivatalnokokból és földbirtokosokból állt, az utóbbi főként kereskedőkből, gyáripari és banktisztviselőkből, tőkepénzesekből és földbérletlőkből; az értelmiségi szabad pályákon aránylag vegyesen szerepeltek, de csak módjával vegyültek. A »történelmi« középosztály a »kurzus« előtti időkben javarészt szabadelvűnek vallotta magát, de a szabadelvűséget gavallériának, lovagiasságnak tekintette, nem az egész állami és társadalmi létre kötelező törvénynek. A »polgári« középosztályt pedig újdonsültsége, a hivatalok és hivatalosságok világától való idegensége s ráadásul zsidó felekezete vagy származása meggátolta a polgári országátalakítás olyan messze ható véghezvitelében, mint aminőre a többi, félig vagy egészen liberális berendezkedésű nemzeti társadalom a kapitalizmus hőskorszakában példát szolgáltatott.”* (82. k.) S írása tele van nagyon finom, nagyon pontos részletmegfigyelések tömegével. Ha valaki, akkor ő az, aki ennek a „történeti” középosztálynak az idők során bekövetkező történeti alakváltozatait nagyon jól bemutatja, s érzi, hogy ennek az átalakulásnak a mélyén van valami kemény folytonosság. De mi tartja fönn ezt a folytonosságot? – ez a kérdés érdemben nem merül föl cikkében, s nem is igyekszik megválaszolni. Mintha nem értené azt a dinamikát, amelyet (jól, bár nem teljes körűen) leír. Saját – „polgári”, liberális és demokrata – beállítódását is evidenciaként kezeli, az eszmei megalapozottságnál mélyebben nem keres rá magyarázatot. Pedig sem a „történeti” középosztály habitusa, sem a „polgárié” nem a levegőben, pusztán intellektuális gesztusként jött létre – mindkettő bele volt ágyazva a konkrét történeti viszonyokba. Mindkettő, legalábbis abban a stádiumban, amelyről beszél, a (félperiferiális) kapitalizmusban élők terméke. Determinált beállítódás.

Ez az intellektuális vakfolt már csak azért is érdekes, mert a „polgári” Ignótus Pál nagyon is jól érzékelt a közhangulat kapitalizmusellenességét. *„Bank, kartell és kapcsolt részei ellen [...] egészen »párizsias« hangnemben, hangfogómentesen folyik az átkok, viccek és népszerű közgazdasági elmefuttatások rohama, még a Lipót körút és a Váci utca jellegzetesen burzsoá ízlés szerint igazgatott színházaiban is vidáman rakétáznak az olyasféle társasági bölcselmek, mint »aki lop, az tolvaj, aki sokat lop, az bankvezér«. A komikus színész a legfélelmetesebb bank- és kartell-diktátor taglejtését utánozza, a heti riportlap a szerelmi ügyét taglalja...»* (81.) Ebből az éles szemmel rögzített tünetegyüttesből azonban csak e kapitalizmus gyöngeségére és presztízse elégtelenségére következtet, s nem veszi észre, hogy emögött valóságos negatív tapasztalatok húzódnak meg. A rossz közérzet tükre a vicc és a poén is. S az sem véletlen, hogy ekkor már a kapitalizmusellenes érzület súlyosabb következményeivel is számolni kellett. Ő maga is tudta, az olasz fasizmus és a német náciizmus bizonyos, ebből a szempontból fontos jellegzetességekkel bírt: *„az olasz vagy akár a német diktatúrában, ha visszájára fordulva is, ha hazugan is, ha kizsákmányoló kaszárnyarendre váltva is, de mégis ott kísért a szociális gondolat: az olasz és a német ellenforradalom a forradalom igényével jelentkezett, s hiába is tagadnók, bármennyire szomorú, hogy el is szédített rengeteg olyan embert, aki az ellenforradalmi légiókban a nagytőke és a feudalizmus ellen vélt harcolni”.* (59.)

Ez a tudása azonban „vak” tudás maradt. Vakfolt egy sok mindent érzékelő és sok mindennel számoló publicista gondolkodásában.

9

A „fölvilágosító” publicisztika esélyei ilyen helyzetekben minimálisak, nem tudják megfordítani a trendet. S már csak azért sem, mert a szabadságvalló, demokratikus törekvések egymásra találását az antidemokratikus viszonyok fönntartásában érdekelt államhatalom is, jó érzékkel, akadályozza. A kormányzati politika soha nem valami tiszta eszme leképeződése, hanem nagyon bonyolult érdekek és erőviszonyok politikailag is érzékelhető eredője. Távol van bármilyen eszmétől, az eszméket csak használja.

Az pedig, ami ezzel szemben, a tisztánlátás érdekében próbál föllépni, zavaró. Amikor Ignótus Pálnak a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségében tervezett előadását betiltották (1936), a betiltásra adott kommentárja lényeges összefüggésbe világított be. *„[A] magántisztviselő, az meglehetősen átmeneti elem; szabadságos polgári életérzéssel, kritikai készséggel, műveltséggel a szociális szervezkedés hajlandósága keveredik benne, s kivált nyugtalanítóvá válhat hajlékonysága, ha előadóiban is keverednek e különféle destruktív vonzalmak, szabadságosak és szociálisak, melyeket konstruktív oldalról annyira szeretnek egymás ellen kijátszani. Az ilyen keveredés nem veszélyezteti ugyan a közrendet, az utca nyugalmát, az állam biztonságát, de ami nagyobb baj, megindíthatja a közlekedést eszmék és eszmék, szekták és osztályok közt, megszüntetheti a társadalom szétdaraboltságát, véget vethet a fogalomzavarnak, a homálynak, amely az önellátó kérődzésre ítelt szellem szűk határterületein elterpeszkedik. Akik találkoznak, rájöhetnek, hogy egyetértenek, s ez az, amit a Nemzeti Egység korszakában legkevésbé vesznek jó néven.”* (73.)

Hogy az eszmék „közlekedésének” szabadsága mindent megoldana-e, kérdés. A megértés igényéről azonban soha nem célszerű s alighanem nem is szabad lemondani.